

Bronisław Sitek

SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny w Warszawie

ORCID: 0000-0002-7365-6954

bsitek@swps.edu.pl

Servus publicus a servus privatus w antycznym Rzymie. Status prawny a status społeczny

ABSTRAKT

Szczególną grupą niewolników byli niewolnicy publiczni. Co do zasady ich sytuacja prawna była analogiczna do niewolników prywatnych. Stąd też jest stosunkowo mało zachowanych źródeł prawa dotyczących tej grupy niewolniczej. Niewiele jest opracowań romanistycznych dotyczących sytuacji prawnej niewolników publicznych. Więcej tych opracowań pojawiło się dopiero w drugiej połowie XX w. Przedmiotem niniejszego opracowania jest porównanie statusu prawnego i społecznego obu grup niewolników. Celem jest ukazanie odmiennego stosowania przepisów prawa w uzależnieniu od przydatności dla spraw publicznych oraz wykształcenia niewolników publicznych.

Słowa kluczowe: status prawny; status społeczny; niewolnicy prywatni; niewolnicy publiczni

WPROWADZENIE

Problematyka niewolnictwa w antycznym Rzymie została stosunkowo dobrze opracowana w literaturze historycznej, zwłaszcza prawnohistorycznej, czyli romanistycznej. Największym zainteresowaniem romanistów cieszyły się kwestie związane z sytuacją prawną niewolników będących we władaniu osób prywatnych.

Niewolnicy ci byli wykorzystywani jako siła robocza do pracy w polu (*familia rustica*) czy też w miastach (*familia urbana*) do wykonywania różnych prac fizycznych, umysłowych, a nawet do prowadzenia biznesu¹. W szczególności wykonywali takie prace, jak: pomoc domowa, nauczanie, tkactwo, rzemiosło, łowienie ryb, polowanie, prace budowlane i konstrukcyjne czy też prace w zakresie medycyny, akuszerki, pielęgniarstwa, górnictwa, rachunkowości². Ze względu na miejsce wykonywania pracy ich los oczywiście był różny. W znacznie lepszej sytuacji znajdowali się niewolnicy pracujący w miastach, zwłaszcza w Rzymie, niż na wsi.

Niewolnicy będący w rękach osób prywatnych stanowili podstawową siłę napędową dla ekonomii antycznego Rzymu³. Stąd też w źródłach prawa rzymskiego znajdujemy dość liczne przykłady zawierające rozwiązywanie konkretnych kasusów dotyczących sposobu traktowania czy wykorzystywania niewolników do lub przy dokonywaniu czynności prawnych. W instytucjach, czyli w ówczesnych podręcznikach do nauki prawa, takich jak Instytu-

¹ Zob. F. Serrao, *Impresa e responsabilità a Roma nell'eta commerciale*, Pisa 1989, s. 42 i n.; A. Di Porto, *Impresa Collettiva e Schiavo 'Manager' in Roma Antica (II Sec. A.C. – II sec. D.C.)*, Milan 1984. Według Pomponiusa różnica między niewolnikami zaliczanymi do *urbana familia* lub *rustica familia* nie polega na rodzaju, lecz na miejscu wykonywania pracy. Niewolnik mógł taką samą pracę wykonywać w mieście, ale i na wsi. Zob. Pomp. L. 6 ad Sab. (D. 50,16,166).

² Zob. K. Bradley, *Slavery and Society at Rome*, Cambridge 1994, s. 57–80.

³ Zob. P. Cerami, A. Di Porto, A. Petrucci, *Diritto commerciale romano. Profilo storico*, Torino 2004, s. 34 i n.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

cje Gaiusa czy Justyniana, znalazły się głównie rozstrzygnięcia dotyczące pozycji prawnej niewolników⁴, odpowiedzialności prawnej właścicieli za ich działania, zwłaszcza czynności prawne, które niewolnicy dokonywali na polecenie lub za wiedzą swojego właściciela⁵, oraz sposobu ich wyzwolenia⁶. Z kolei w literaturze pięknej znajdują się liczne opisy ich doli i niedoli⁷.

Odrębną kategorię niewolników stanowili niewolnicy publiczni zatrudnieni u boku *magistratus* okresu republikańskiego, w municypiach i przy świątyniach⁸, a w okresie cesarstwa w urzędach administracji cesarskiej. Najczęściej swoją pracę wykonywali przy urzędnikach (*magistratus*) o uprawnieniach policyjnych (*coercitio*), jak np. cenzorzy czy edylowie⁹.

Servi publici nie byli własnością prywatną, lecz własnością narodu rzymskiego w okresie republiki (*populus Romanus*), w okresie cesarstwa zaś byli własnością cesarzy. Część niewolników publicznych znajdowała się również we władaniu *magistratus* municypalnych oraz w ręku zarządców świątyni. Niewolnicy ci wykonywali pracę na rzecz aparatu publicznego, posługując się współczesną terminologią lub municypiów i świątyni.

Przedmiotem niniejszego opracowania jest porównanie pozycji prawnej i społecznej niewolników prywatnych (*servi privati*) i publicznych (*servi publici*). Z kolei celem jest wykazanie, że chociaż pozycja prawna obu kategorii niewolników była dość podobna, to jednak ich pozycja społeczna znacząco się różniła. Ponadto kwestie związane z niewolnikami publicznymi mogą posłużyć do dokonywania porównań i prowadzenia dyskusji nad sposobem organizacji pracy aparatu publicznego antycznego Rzymu ze współczesnymi rozwiązaniami czy też sposobem organizacji realizacji zadań publicznych. Nie można też nie zauważyć, że tematyka niewolników publicznych od dłuższego czasu jest nieobecna wśród referatów wygłaszanych podczas konferencji romanistycznych w Polsce.

ANALIZA LITERATURY

Już na początku dyskursu o niewolnikach publicznych warto przypomnieć dorobek naukowy dotyczący niewolnictwa, w tym niewolników publicznych. Jak zostało wyżej wspomniane, literatura dotycząca niewolnictwa jako takiego jest bardzo bogata. Badania romanistyczne koncentrują się jednak głównie wokół niewolników prywatnych, a w konsekwencji są powiązane z kwestiami prawno-prywatnymi, marginalnie zaś jest traktowana tematyka związana z niewolnikami publicznymi. Jedynie w szerszych opracowaniach znajdują się pewne odniesienia do niewolników publicznych. Większe opracowania w tym zakresie pojawiły się dopiero w drugiej połowie XX w.

⁴ G. 1,9; I. 1,3,2–4.

⁵ Ulp. 29 ad ed. (D. 15,3,5,2). Zob. A.R. Jurewicz, *Pater familias dominusve iussit. Umowy zawierane z podległym władzy na podstawie polecenia zwierzchnika*, Olsztyn 2015, s. 54 i n.

⁶ G. 1,13–29; I. 1,4 pr.–7.

⁷ Przekaz literacki dotyczy w szczególności przypadków okrucieństwa Rzymian w stosunku do niewolników (Tac. Hist. 4,11; Svet. Tib. 53). Zob. A. Pawłowska, *Sposoby wykonania kary śmierci w relacjach Tacyty i Swetoniusza*, „Studia Prawnoustrojowe” 2007, nr 7, s. 80.

⁸ Nierzadko tacy niewolnicy określani byli jako *servi fanorum* czy *deorum* (Varr. De l.l. 8,41). Byli też *servi Venerii* (Cic. Div. in Caec. 17) czy też *Maritiales* (Cic. pro Cluent. 15).

⁹ Liv. 43,16; Gell. N.A. 13,13.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Należy także stwierdzić, że to co napisano na temat niewolników publicznych, zostało w sposób niezwykle syntetyczny ujęte stosunkowo dawno przez Theodora Mommsena na dwóch stronach w monumentalnym dziele pt. *Römisches Staatsrecht*¹⁰. To zaś, co zostało dopisane później, było jedynie rozbudowaniem jego twierdzeń w oparciu o pogłębioną analizę źródeł prawa, źródeł literackich, inskrypcji i papyrusów.

W monumentalnym dziele Williama Warwicka Bucklanda *The Roman Law of Slavery. The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian* stosunkowo krótko została zaprezentowana problematyka niewolników publicznych, gdyż zaledwie na dwunastu stronach¹¹. Z kolei Olis Robleda w swoim dziele pt. *Il diritto degli schavi nell'antica Roma* niewolnikom publicznym poświęcił tylko cztery strony¹². Powstało też trochę artykułów dotyczących niewolników publicznych, zwłaszcza w okresie pryncypatu¹³.

Większe opracowania problematyki niewolników publicznych pojawiły się dopiero w drugiej połowie XX w. Należy do nich zaliczyć trzy monografie. Pierwszym z nich jest dzieło Heinricha Chantraine *Freigelassene und Sklaven im Dienst der römischen Kaiser: Studien zu ihrer Nomenklatur*, następnie Waltera Edera *Servitus publica* oraz dzieło nowsze Alexandra Weissa *Sklave der Stadt. Untersuchungen zur öffentlichen Sklaverei in den Städten des Römischen Reiches*¹⁴. Od tego czasu na temat niewolników publicznych nie powstało żadne większe opracowanie. Zresztą wydaje się, że wyczerpały się na ten temat nie tylko pokłady źródłowe, lecz także nowe problemy badawcze. Można jedynie dalej zgłębiać analizę dotychczasowych źródeł.

Gdy chodzi o polskojęzyczną literaturę na temat niewolników publicznych, to należy wskazać na dwóch historyków prawa, którzy zajęli się tym tematem szerzej. Na pierwszym miejscu należy wymienić Iżę Biezuńską-Małowist, która wraz ze swoim mężem Marianem Małowistem napisała książkę pt. *Niewolnictwo*. W książce tej niewolnikom publicznym został dedykowany cały rozdział piąty, zatytułowany *Niewolnicy w służbie państwowej*¹⁵. I. Biezuńska-Małowist interesowała się również niewolnictwem w Grecji, zwłaszcza okresu hellenistycznego. W każdym razie jej dorobek w tym zakresie jest znacznie większy¹⁶. Na drugim miejscu należy wymienić opracowanie autorstwa Jerzego Kolendy, który w 1972 r. opublikował

¹⁰ Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, Bd. 1, Tübingen 1963, s. 320–321.

¹¹ W.W. Buckland, *The Roman Law of Slavery: The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1908, s. 318–330.

¹² O. Robleda, *Il diritto degli schavi nell'antica Roma*, Roma 1976, s. 64–68.

¹³ Zob. A.T. Fear, *Cives Latini, servi publici and the Lex Imitana*, „Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano” 1990, vol. 37, s. 149–166; J. Menner, *Saturninus Servus Publicus. Ein wenig beachtetes Reskript der divi fratres*, [w:] *Collatio iuris Romani. Fitudes dediees ä Hans Ankum ä l'occasion de 65e anniversaire*, hrsg. v. R. Feenstra, Amsterdam 1995, s. 317–330; P.R.C. Weaver, *Imperial slaves and Freedmen in the Brick Industry*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 1998, Bd. 122, s. 238–246; idem, *The Status Nomenclature of the Imperial Slaves*, „The Classical Quarterly” 1964, vol. 14(1), s. 134–139; A. Nicoletti, „*Servi publici*” e „*vicarii*” in *CI 7.9.1*, [w:] *Sodalitas: scritti in onore di Antonio Guarino*, ed. V. Giuffrè, vol. 3, Naples 1984, s. 1483–1487; N. Rouland, *A propos des servi publici populi Romani*, „Chiron” 1977, vol. 7, s. 261–278.

¹⁴ H. Chantraine, *Freigelassene und Sklaven im Dienst der römischen Kaiser: Studien zu ihrer Nomenklatur*, Bd. 1, Wiesbaden 1967; W. Eder, *Servitus publica*, Wiesbaden 1980; A. Weiss, *Sklave der Stadt. Untersuchungen zur öffentlichen Sklaverei in den Städten des Römischen Reiches*, Stuttgart 2004.

¹⁵ I. Biezuńska-Małowist, M. Małowist, *Niewolnictwo*, Warszawa 1987, s. 129–144.

¹⁶ I. Biezuńska-Małowist, *Les esclaves impériaux dans l'Egypte romaine, Schiavitù, manumissione e classi disponendi nel mondo*, Roma 1979, s. 175–183; eadem, *Les esclaves en copropriété dans l'Egypte gréco-romaine*, „Aegyptus Rivista italiana di egittologia e di papirologia” 1968, vol. 48(1/4), s. 116–129; eadem, *Les esclaves payant l'ἀποφορά dans l'Egypte gréco-romaine*, „The Journal of Juristic Papyrology” 1965, vol. 15, s. 65–72.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

artykuł pt. *Niewolnicy i wyzwolenicy cesarscy w administracji Imperium Rzymskiego*. Autor ten w swoim artykule opisał zajęcia, jakie powierzano niewolnikom w kancelarii lub na dworze cesarskim¹⁷. Trzeba też wspomnieć o najnowszym opracowaniu polskojęzycznym autorstwa Karola Kłodzińskiego pt. *Officia maxima et principes officiorum. Problematyka badań nad kancelarią cesarską okresu pryncypatu na przykładzie sekretariatu a memoria*. Autor ten, pracownik Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, ma na swoim koncie o wiele więcej prac dedykowanych organizacji i funkcjonowaniu administracji cesarskiej¹⁸.

TROCHĘ STATYSTYKI

Interesującą kwestią dla współczesnego czytelnika mogą być dane statystyczne dotyczące wielkości populacji niewolników, w tym publicznych, w stosunku do całej populacji Imperium, a przynajmniej Italii. Już na samym początku należy stwierdzić, że liczba niewolników publicznych była znacząco mniejsza od liczby niewolników prywatnych. Na podstawie zachowanych źródeł trudno jest oszacować całkowitą liczbę niewolników, jaka była na przestrzeni od założenia Rzymu do czasów Justyniana. Dokładniejsze dane, jakie się zachowały, najczęściej dotyczą skali mikro. I tak Galen (Clausius Galenus), rzymski lekarz żyjący pomiędzy 130 a 200 rokiem, napisał, że w Pergamonie żyło około 40 tys. obywateli (mężczyzn) i 80 tys. kobiet i niewolników łącznie z dziećmi¹⁹. Z tego przekazu nie wynika jednak, jaka była ostatecznie liczba niewolników, w tym niewolników publicznych.

W celu zobrazowania tego, o jakich liczbach można mówić w odniesieniu do rozmiaru populacji niewolników, należy powołać się na dane szacunkowe, których wyliczenia dokonał m.in. Peter A. Brunt²⁰. Jego zdaniem pod koniec republiki w Italii żyło około 7,5 mln mieszkańców (mężczyzn i kobiet) oraz około 3 mln niewolników. Według Juliusa Belocha w czasie spisu w 5 r. przed Chr. w Rzymie mieszkało około 500 tys. obywateli, 70 tys. peregrynów, głównie z Grecji, oraz około 280 tys. niewolników. W sumie w początkach pryncypatu Rzym liczył około 850 tys. mieszkańców²¹. Stąd w literaturze przyjmuje się, że od końca republiki udział niewolników w strukturze społeczeństwa kształtował się na poziomie około 35%²². Oczywiście w poszczególnych prowincjach czy miastach liczby te mogły niekiedy różnić się zasadniczo. Taki stan struktury demograficznej społeczeństwa rzymskiego utrzymywał się również w okresie późnego Cesarstwa.

¹⁷ J. Kolenda, *Niewolnicy i wyzwolenicy cesarscy w administracji Imperium Rzymskiego*, „Kwartalnik Historyczny” 1972, nr 2, s. 361–365.

¹⁸ K. Kłodziński, *Officia maxima et principes officiorum. Problematyka badań nad kancelarią cesarską okresu pryncypatu na przykładzie sekretariatu a memoria*, Kraków 2012. Zob. także: idem, *Sekretarze ab epistulis ia libellis w kancelarii cesarza od Augusta do Hadriana. Studium historyczno-prawne*, Toruń 2011; idem, *Udział sekretarzy ab epistulis ia libellis w procesie tworzenia reskryptów cesarskich*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2011, vol. 8, s. 48–67; idem, *The office of ‘a rationibus’ in the imperial government: A historiographical controversy*, „Eos. Commentarii Societatis Philologiae Polonorum” 2015, vol. 102(1), s. 95–128.

¹⁹ Galen 5.47.

²⁰ P.A. Brunt, *Italian Manpower 225 B.C.–A.D. 14*, Oxford 1971, s. 124, za: W. Scheidel, *The Slave Population of Roman Italy. Speculation and Constraints*, „Topoi Orinet-Occident” 1999, vol. 9(1), s. 129–144.

²¹ Liczba niewolników zależna była głównie od potrzeb. Większa liczba niewolników była w tych miastach, gdzie dobrze rozwinięte były manufaktury lub rzemiosło. W Rzymie niewolnicy najczęściej stanowili służbę dla bogatszych obywateli. Zob. J. Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig 1886, s. 404.

²² Zob. W. Scheidel, *The Slave Population...*, s. 134.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Analiza literatury romanistycznej pozwala stwierdzić, że nie podjęto jak na razie próby analizy źródeł pod kątem określenia nawet przybliżonej liczby niewolników publicznych w imperium rzymskim, chociażby w podziale na podstawowe okresy polityczne, takie jak republika, pryncypat czy dominat. Takiej statystyki nie przeprowadzono również w opracowaniach dotyczących populacji rzymskiej, m.in. autorstwa Juliusa Belocha²³ czy Keitha Bradleya²⁴. Nie wiadomo też, czy przeprowadzenie takiej analizy byłoby możliwe. O danych liczbowych dotyczących niewolników publicznych w źródłach prawa czy w źródłach literackich wspomina się okazjonalnie. Można znaleźć wzmianki m.in. o 500 niewolnikach pracujących przy naprawie budynków publicznych w Rzymie czy o 3000 niewolników pracujących przez świątyni w Antiochii²⁵.

SYTUACJA PRAWNA NIEWOLNIKÓW PRYWATNYCH I PUBLICZNYCH

Pozycja prawa niewolników rzymskich musi być analizowana w kontekście filozoficznych uwarunkowań, jakie niewątpliwie miały wpływ na konkretne rozwiązania prawne.

Florent. L. 9 Inst. (D. 1,5,4.pr.–1): pr. *Libertas est naturalis facultas eius quod cuique facere libet, nisi si quid vi aut iure prohibetur. I. Servitus est constitutio iuris gentium, qua quis dominio alieno contra naturam subicitur.*

Florentynius, rzymski prawnik żyjący w czasach Antoninów, przekazał fundamentalne przekonanie dla tamtych czasów, według którego wszyscy ludzie rodzą się wolni. Dopiero na podstawie *ius gentium* ludzie dzielą się na wolnych i niewolników²⁶. Wolność jest naturalnym przymiotem człowieka, który wypływa z *ius naturale*²⁷. Jak twierdzi Sebastiano Tafaro, Rzymianie byli świadomi, że istnieje konflikt pomiędzy naturalnym porządkiem rzeczy a prawem stanowionym, czego wyrazem jest właśnie niewolnictwo²⁸.

Te przesłania natury ontologicznej pozwalają nam zrozumieć pewne różnice występujące w uregulowaniach normatywnych dotyczących rzeczy w rozumieniu przedmiotów materialnych od uregulowań dotyczących niewolników, również zaliczanych do kategorii *res*. Poglądy te nie przekreślały jednak fundamentalnego określenia pozycji prawnej niewolników, a mianowicie niewola (*servitus*) jest instytucją prawa narodów polegającą na tym, że ktoś musi znosić nad sobą władztwo drugiej osoby wbrew swojej naturze²⁹. Ta sytuacja prawna nie zmieniała się nawet wówczas, gdy wprowadzane były przepisy prawne, celem których

²³ Zob. J. Beloch, *op. cit.*

²⁴ K. Bradley, *op. cit.*, s. 10 i n.

²⁵ Zob. W. Scheidel, *Slavery in the Roman economy*, www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/scheidel/091003.pdf [dostęp: 11.09.2019], s. 4. U Pliniusza Starszego w N.H. 33,135 znajduje się opis majątku ekskonsula, który posiadał ponad 4000 niewolników, których zapewne wykorzystywał do prac publicznych, pełniąc swój urząd. Z kolei Tacyt w Ann. 14,43 opisuje historię zabicia konsula przez jednego z jego niewolników. W konsekwencji za karę miało zostać zabitych 400 niewolników. Tak surowa kara wzbudziła dyskusję społeczną nad jej celowością, i to do tego stopnia, że sprawą zajął się senat rzymski.

²⁶ Ulp. 1 Inst. (D. 1,1,4.pr.).

²⁷ Ulp. L. 43 ad Sab. (D. 50,17,32); I. 1,3.pr.

²⁸ S. Tafaro, *Ius hominum causa constitutum. Un derecho a medida del hombre*, Madrid 2014, s. 199.

²⁹ I. 1,3,2; Florent. 9 Inst. (D. 1,5,4,1); Tryph. L. 7 disp. (D. 12,6,64).

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

było bardziej humanitarne traktowanie niewolników chorych³⁰ czy zakaz srożenia się nad niewolnikami³¹. Niewolnik nadal pozostawał rzeczą i według Palusa nie posiadał żadnych praw – *nullum ius habet*³². Skoro niewolnicy nie mieli żadnych praw, czyli nie mieli zdolności prawnej i zdolności do czynności prawnych, to nie mogli też zaciągać żadnych zobowiązań: *In personam servilem nulla cadit obligatio*³³.

Konkludując, można stwierdzić, że niewolnik jako rzecz nie mógł dokonywać żadnych czynności prawnych cywilnie wiążących ani piastować urzędów publicznych. Mógł jednak zawierać umowy w imieniu swojego właściciela. Wówczas zobowiązanym nie stawał się niewolnik, lecz jego właściciel³⁴. Konsekwentnie niewolnicy nie mogli być żołnierzami w legionach rzymskich³⁵, nie mogli piastować urzędu dekuriona³⁶ czy obejmować innych wysokich urzędów publicznych. Mogli za to być wykorzystywani przy wykonywaniu prac realizowanych w ramach nawet wysokich urzędów publicznych³⁷.

Status prawny niewolników publicznych i prywatnych co do zasady był taki sam. Jedni i drudzy w systemie prawa zajmowali status rzeczy. W konsekwencji w źródłach prawa rzymskiego nie znajduje się jakiegokolwiek dzieło autorstwa *prudentes*, które byłoby dedykowane wyłącznie niewolnikom publicznym – *servi publici Populi Romani*. Wynikało to z faktu, że ich sytuacja prawna była analogiczna do niewolników znajdujących się w rękach prywatnych. Niewolnicy publiczni byli zatem traktowani jako rzecz, nawet jeśli ich pozycja społeczna niekiedy była porównywalna do ludzi wolnych, o czym będzie mowa dalej. W konsekwencji niewolnicy publiczni mogli zostać sprzedani³⁸, kupieni³⁹, podarowani⁴⁰ lub przekazani w drodze dziedziczenia⁴¹, ale niewolnicy publiczni mogli też być wyzwalani. Niewolnik prywatny i jego rodzina przynależeli do masy majątkowej właściciela⁴². Niewolnik publiczny zaś był własnością państwa, cesarza, municypium czy świątyni, przy której służył.

SYTUACJA SPOŁECZNA NIEWOLNIKÓW PRYWATNYCH I PUBLICZNYCH

W odróżnieniu od sytuacji prawnej obu grup niewolników, która była bardzo podobna czy wręcz tożsama, całkowicie odmiennie wyglądała ich pozycja społeczna. Niewolnicy prywatni najczęściej wykonywali prace służebne przy uprawie roli lub pomagali w prowadzeniu

³⁰ G. 1,53.

³¹ Zob. F. Longchamps de Bérier, *Dwie konstytucje Antonina Piusa zakazujące srożenia się nad niewolnikami*, [w:] *Crimina et mores. Prawo karne w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001, s. 89–99.

³² Paul. 11 ad. Ed. (D. 4,5,3,1).

³³ Ulp. L. 28 ad Sab. (D. 50,17,22.pr.).

³⁴ I. 4,7,1.

³⁵ Plin. ep. 30.

³⁶ C. 10,38.

³⁷ Paul. 69 ad ed. (D. 2,11,7); Paul. 69 ad ed. (D. 50,17,211).

³⁸ Ulp. L. 6 ad disput. (D. 40,1,4,8).

³⁹ App. 1,100.

⁴⁰ Liv. 22,57,11; 27,4; 32,26,14.

⁴¹ August podarował państwu niewolników procujących przy wodociągach, których otrzymał w testamencie od Agrypy (Frontonius de aequed. c. 98,11).

⁴² Ulp. L. 20 ad Sab. (D. 33,7,12,33): *Contubernales quoque servorum, id est uxores, et natos, instructo fundo contineri verum est*. Zob. E. Polay, *Il matrimonio degli schiavi nella Roma repubblicana*, Torino 1970, s. 77–99; B. Sitek, *Mediacja szansą na ocalenie małżeństwa? Studium prawa rzymskiego, kanonicznego i cywilnego*, "Journal of Modern Science" 2017, vol. 32(1), s. 113–131.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

gospodarstwa domowego w mieście. Z niewolniczej siły roboczej najczęściej korzystały bogatsze warstwy społeczne. Ciężka dola niewolników prywatnych była przedmiotem licznych przekazów autorów starożytnych, co w czasach współczesnych stało się inspiracją dla literatury pięknej czy sztuki filmowej, jak np. *Spartakus (Spartacus, 1960)*, *Dziewiąty legion (The Eagle, 2011)* czy *Gladiator (2000)*.

Niewolnicy prywatni wykonując prace proste, najczęściej nie musieli mieć specjalnego przygotowania czy wykształcenia. Nie można jednak zapominać o grupie niewolników wysokokwalifikowanych, którym powierzano zarząd nad prywatnymi majątkami ziemskimi, sklepami, magazynami czy kierowanie statkiem morskim. Niekiedy też dzieci niewolników były edukowane pod kątem planowych zajęć, jakie miały być im w przyszłości powierzane⁴³.

Z kolei niewolnicy publiczni najczęściej posiadali wysokie kwalifikacje. Stąd pojęcie *servus publicus populi Romani* to nie tylko kwestia własności, lecz przede wszystkim zadań, jakie wykonywali na rzecz społeczności publicznej⁴⁴. Najczęściej stawali się niewolnikami właśnie dlatego, że mieli wykształcenie i dobre przygotowanie do wykonywania określonego zawodu. Byli to zazwyczaj rzemieślnicy, matematycy, finansjści, menedżerowie, kapitanowie statków, pracownicy administracji publicznej oraz architekci wykonujący swoje zawody wcześniej, zanim utracili wolność lub zostali przyuczeni do wykonywania zawodu. Potwierdzenie różnicy w wykształceniu obu grup niewolników znajduje się w traktacie Pseudo-Plutarcha *Περὶ παίδων ἀγωγῆς*. Autor tego dzieła dziwi się, że najlepszych niewolników oddaje się na służbę publiczną, a wychowanie dzieci powierza się pijakom i obżartuchom. Ideałem nauczyciela według autora tego traktatu był Feniks, nauczyciel Achillesa⁴⁵.

W okresie republiki *servi publici* wykonywali swoją pracę przy różnych *magistratus*, którym powierzano nadzorowanie realizacji prac publicznych. Byli to głównie cenzorzy i edylowie, pod nadzorem których niewolnicy pracowali przy budowie lub naprawie akweduktów, dróg publicznych, gaszeniu ognia czy w bibliotekach publicznych. Od początku pryncypatu niewolników publicznych spotyka się u boku urzędników cesarskich wspierających ich w wykonywaniu zadań publicznych im powierzonych⁴⁶. Już za panowania cesarzy dynastii julijsko-klaudyjskiej przy wielu urzędach publicznych zatrudnieni byli niewolnicy lub wyzwolenicy, którzy wykonywali swoją pracę najczęściej pod kierunkiem urzędników rangi ekwicznej⁴⁷. Również za panowania cesarza Hadriana niewolnicy pracowali w sekretariatach kancelarii cesarskiej. Przykładem może być sekretariat *a commentariis*, w którym rejestrowano dokumenty cesarskie⁴⁸. K. Kłodziński podkreśla, że niekiedy dość trudno jest odróżnić, czy daną pracę wykonywał niewolnik czy wyzwoleniec.

Z analizy źródeł, zwłaszcza inskrypcji, wynika, że najwięcej niewolników pracowało w sektorze finansów publicznych, tak w Rzymie, jak i na prowincji. Na czele lokalnych

⁴³ B. Sitek, *Stosowanie kary chłosty jak środka dydaktycznego w antycznym Rzymie. Współczesne refleksje*, [w:] *Przemoc w świetle starożytnym. Źródła – struktura – interpretacja*, red. D. Słapek, I. Łuć, Lublin 2017, s. 333–349; S.F. Bonner, *Education in Ancient Rome: From the Elder Cato to the Younger Pliny*, London 2012, s. 36.

⁴⁴ Liv. 26.47.

⁴⁵ Krytyczne omówienie tego tekstu znajduje się w: P. Madejski, *Księża Józefa Rokosznego przekład traktatu Pseudo-Plutarcha Περὶ παίδων ἀγωγῆς*, „Res Historica” 2014, vol. 8, s. 225–249.

⁴⁶ Z dostępnych źródeł wynika, że już August korzystał z usług niewolników, wykonujących w cesarskim pałacu określone zadania (CIL VI 8596). Zob. K. Kłodziński, *Officia maxima...*, s. 25.

⁴⁷ Zob. *ibidem*, s. 11.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 126–127.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

skarbców najczęściej stali wyzwolenicy, ale też niewolnicy – *dispensatores*. Pozycja tego niewolnika była bardzo mocna. Świadczy o tym fakt, że posiadał on swoich niewolników określanych jako *vicarii*. Najczęściej i oni byli wysoko wykwalifikowani. O pozycji *dispensatores, de facto* funkcjonariusza państwa, świadczy skład jego niewolników. Były to osoby, które znały się na rachunkowości i finansach, ale również lekarze, kucharze czy lokaje⁴⁹.

Analiza źródeł prawa rzymskiego pod kątem sytuacji prawnej i społecznej niewolników publicznych pozwala stwierdzić, że dość ostre przepisy prawne dotyczące niewolników prywatnych nie zawsze wiązały niewolników publicznych, a przynajmniej nie w tym samym stopniu.

Ta odmienność sytuacji społecznej niewolników publicznych w stosunku do niewolników zwykłych uwidaczniała się m.in. w ich sytuacji rodzinnej. W świetle prawa rzymskiego związki niewolników z niewolnicami określano mianem *contubernium* i nie były to związki uznawane przez *ius civile*, a więc nie miały one statusu *matrimonium iustum*. Związki niewolników z wolnymi kobietami, które nie były ich właścicielami, były zakazane⁵⁰. Sankcją dla kobiety za taki związek była *capitis deminutio maxima*, czyli utrata wolności. Sankcja ta nie była przejawem troski o stan moralności publicznej, lecz konsekwencją naruszenia cudzej własności bez zgody właściciela⁵¹. Dopuszczalne zatem było współżycie wolnej kobiety z własnym niewolnikiem⁵².

W przypadku niewolników publicznych dochodziło do ich związku z wolnymi kobietami. Związki te nierzadko miały charakter trwały analogicznie do małżeństwa ludzi wolnych mających *conubium*. Te związki nie były zakazane i można za Th. Mommsenem powtórzyć, że były to quasi-związki małżeńskie – *Quasi-Ehe*. Zdarzały się one przede wszystkim w przypadku niewolników zajmujących wysokie stanowiska w administracji publicznej. Dzieci zrodzone z takich związków były wolne i otrzymywały nazwisko czy imię rodowe matki⁵³.

W końcu o szczególnej sytuacji niewolnika publicznego świadczy również możliwość dysponowania własnymi środkami finansowymi, całkowicie w odmienny sposób, niż to miało miejsce w przypadku powierzenia niewolnikowi prywatnemu majątku w formie *peculium*. Niewolnik publiczny mógł dysponować swobodnie połową swojego majątku, jakiego się dorobił, piastując urzędy publiczne. Taki wniosek w literaturze romanistycznej buduje się w oparciu o fragment pochodzący z reguł Ulpina⁵⁴.

Regulae Ulpiani 20,16: *Servus publicus populi Romani partis dimidia testamenti faciendi habet ius*⁵⁵.

⁴⁹ Zob. I. Biezuńska-Małowist, M. Małowist, *op. cit.*, s. 139.

⁵⁰ Th. Mommsen, *op. cit.*, s. 324.

⁵¹ Zakaz ten obejmował jedynie Rzymianki i Latynki. Nie wiązał on kobiet mających inne obywatelstwo. Zakaz został wprowadzony na podstawie *s.c. Claudianum* z 54 r. przed Chr. (Pauli Sent. 2,21a.1; 6; 11).

⁵² Zob. J.M. Rainer, *Corpus der Römischen Rechtsquellen zur Antiken Sklaverei*, Teil I: *Die Begründung des Sklavenstatus nach ius gentium und ius civile*, Stuttgart 1999, s. 20 i n.

⁵³ W CIL VI 2310 znajduje się napis nagrobny, że ktoś jest synem *publicus Xvivalis*. Zob. Th. Mommsen, *op. cit.*, s. 324; G. Boulvert, *Esclaves et affranchis impériaux sous le Haut Empire romain. Role politique et administratif*, Neapol 1970; idem, *Domestique et fonctionnaire sous le Haut Empire romain: La condition de l'affranchi et de l'esclavage du prince*, Paris 1974; P.R.C. Weaver, *Familia Caesaris: A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves*, Cambridge 1972.

⁵⁴ *Ulpiani liber singularis regularum*, przeł. i objaśnienia A. Dębiński, K. Burczak, Lublin 2016.

⁵⁵ Analogicznie zob. Plin. ep. 8,16.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Według dosłownego brzmienia powyższego tekstu można wnioskować, że niewolnik publiczny mógł połową swojego majątku zadysponować w testamencie. Posiadałby zatem *testamenti facultas activa*. Jednak w części literatury romanistycznej toczy się dyskusja nad autentycznością takiego rozwiązania. Jest ono sprzeczne z dogmatyką w tym zakresie oraz nie znajduje potwierdzenia w innych źródłach, zwłaszcza w Digestach. Należy zatem przyjąć, że tekst pochodzący z reguły Ulpiana nie jest autentyczny i powstał znacznie później, ponieważ za czasów Justyniana niewolnik publiczny nie mógł dziedziczyć, podobnie jak niewolnik prywatny. Nie można jednak wykluczyć, że niewolnik mógł dysponować swoim majątkiem w jakiś sposób na wypadek swojej śmierci, np. poprzez darowiznę, co mogło zostać potraktowane przez niektórych jako możliwość testowania⁵⁶.

Na koniec należy dodać, że niewolnicy publiczni nosili odpowiednie stroje, którymi wyróżniali się na ulicy. Zwykle nosili tunikę, która musiała być przepasana na wysokości pępka sznurkiem – *limo cincti*⁵⁷. Raczej nie było dozwolone, aby niewolnicy chodzili w samych togach⁵⁸. Takie ubranie nosili m.in. niewolnicy pracujący przy boku edylów – *cum cincto limo*, stąd nazywano ich jako *limocincti*⁵⁹.

PODSUMOWANIE

Problematyka niewolnictwa w starożytnym Rzymie przez długi okres cieszyła się dużym zainteresowaniem romanistów. Głównym przedmiotem opracowań była analiza przepisów prawa dotyczących sytuacji prawnej, w szczególności niewolników prywatnych. W tym zakresie powstało wiele książek i artykułów, poczynając od końca XIX w. Wśród nich znajdują się również opracowania polskich romanistów lub historyków prawa, zwłaszcza I. Bieźńskiej-Małowist.

Mało zauważalna dla badaczy przez dłuższy okres pozostawała grupa niewolników publicznych zatrudnionych do pomocy przy urzędnikach republikańskich, municypalnych, świątynnych, a później w kancelariach cesarskich. Z punktu widzenia prawnego ich status był taki sam jak niewolników prywatnych. Jako rzecz byli pozbawieni osobowości prawnej, mogli zostać sprzedani, kupieni czy wyzwoleni.

Porównując pozycję społeczną obu grup niewolników, można jednak dostrzec znaczące między nimi różnice na korzyść niewolników publicznych. Niewolnicy prywatni wykonywali najczęściej proste zadania, do których nie musieli posiadać wysokich kwalifikacji. Tylko niektórzy z nich, wykonując zawód nauczyciela lub zarządcy majątku, posiadali wyższe kwalifikacje. Niewolnicy publiczni co do zasady byli wysoko kwalifikowani. Źródła zawierają

⁵⁶ Zob. A. Wagner, *Die soziale Entwicklung des Sklavenrechts in der römischen Kaiserzeit. Insbesondere auf Grund des Codex Iustinianus*, Marburg 1968, s. 84.

⁵⁷ O wyróżniającym stroju niewolników publicznych jest mowa w ustawach municypalnych, np. w *lex Ursonensis* cap. 62 oraz w *lex Irnitana* cap. 19. Zob. C.F. Norena, N. Papazarkadas, *From Document to History: Epigraphic Insights into the Greco-Roman World*, Leiden–Boston 2019, s. 280–281; B. Sitek, *Lex Coloniae Genetivae Iuliae seu Ursonensis i lex Irnitana. Ustawy municypalne antycznego Rzymu. Tekst, tłumaczenie i komentarz*, Poznań 2008, s. 24–27, 93–95. Zob. także: Gell. 12,33.

⁵⁸ Na jednej inskrypcji nagrobnej niewolnika publicznego został on przedstawiony w samej todze (CIL VI 2365).

⁵⁹ Zob. A. Weiss, *Limocincti in Irni. Zur Ergänzung dess Duumvir paragraphen 18 der Lex Irnitana*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik“ 2001, Bd. 135, s. 284–286.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

liczne przypadki niewolników publicznych, którzy pracując przy urzędach, dorobili się sporych majątków. Tej grupy niewolników nie dotyczyły bardzo restrykcyjne przepisy zakazujące związków z kobietami wolnymi. Ponadto niewolnikami publicznymi byli tylko mężczyźni. Niewolnikami prywatnymi zaś były również kobiety.

Konkludując niniejsze opracowanie, należy zauważyć, że w czasach antycznych ze względu na użyteczność danej osoby mogło dochodzić do rozziemu pomiędzy statusem prawnym a statusem społecznym. Z punktu widzenia prawnego wszyscy niewolnicy posiadali ten sam stan prawny, jednak ze względu na większą przydatność niewolników publicznych liczne normy prawne były jak gdyby zawieszane. Taka konkluzja pozwala na wyjaśnienie także współczesnego zjawiska związanego ze stosowaniem konstytucyjnej zasady równości wszystkich ludzi wobec prawa. W rzeczywistości, z punktu widzenia społecznego, różnice pomiędzy poszczególnymi osobami czy grupami osób mogą być jednak znaczące.

BIBLIOGRAFIA

- Beloch J., *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig 1886.
- Bieżunska-Małowist I., *Les esclaves en copropriété dans l’Égypte gréco-romaine*, „Aegyptus Rivista italiana di egiptologia e di papirologia” 1968, vol. 48(1/4).
- Bieżunska-Małowist I., *Les esclaves impériaux dans l’Égypte romaine, Schiavitù, manumissione e classi disponenti nel mondo*, Roma 1979.
- Bieżunska-Małowist I., *Les esclaves payant l’ἀποφορά dans l’Égypte gréco-romaine*, “The Journal of Juristic Papyrology” 1965, vol. 15.
- Bieżunska-Małowist I., Małowist M., *Niewolnictwo*, Warszawa 1987.
- Bonner S.F., *Education in Ancient Rome: From the Elder Cato to the Younger Pliny*, London 2012.
- Boulvert G., *Domestique et fonctionnaire sous le Haut Empire romain: La condition de l’affranchi et de l’esclavage du prince*, Paris 1974.
- Boulvert G., *Esclaves et affranchis impériaux sous le Haut Empire romain. Role politique et administratif*, Neapol 1970.
- Bradley K., *Slavery and Society at Rome*, Cambridge 1994.
- Brunt P.A., *Italian Manpower 225 B.C.–A.D. 14*, Oxford 1971.
- Buckland W.W., *The Roman Law of Slavery: The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1908.
- Chantraine H., *Freigelassene und Sklaven im Dienst der römischen Kaiser: Studien zu ihrer Nomenklatur*, Bd. 1, Wiesbaden 1967.
- Cerami P., Di Porto A., Petrucci A., *Diritto commerciale romano. Profilo storico*, Torino 2004.
- Di Porto A., *Impresa Collettiva e Schiavo ‘Manager’ in Roma Antica (II Sec. A.C. – II sec. D.C.)*, Milan 1984.
- Eder W., *Servitus publica*, Wiesbaden 1980.
- Fear A.T., *Cives Latini, servi publici and the Lex Imitana*, „Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano” 1990, vol. 37.
- Jurewicz A.R., *Pater familias dominusve iussit. Umowy zawierane z podległym władzy na podstawie polecenia zwierzchnika*, Olsztyn 2015.
- Kłodziński K., *Officia maxima et principes officiorum. Problematyka badań nad kancelarią cesarską okresu pryncypatu na przykładzie sekretariatu a memoria*, Kraków 2012.
- Kłodziński K., *Sekretarze ab epistulis ia libellis w kancelarii cesarza od Augusta do Hadriana. Studium historyczno-prawne*, Toruń 2011.
- Kłodziński K., *The office of ‘a rationibus’ in the imperial government: A historiographical controversy*, „Eos. Commentarii Societatis Philologiae Polonorum” 2015, vol. 102(1).
- Kłodziński K., *Udział sekretarzy ab epistulis ia libellis w procesie tworzenia reskryptów cesarskich*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2011, vol. 8, DOI: <https://doi.org/10.12775/SIT.2011.003>.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

- Kolenda J., *Niewolnicy i wyzwolenicy cesarscy w administracji Imperium Rzymskiego*, „Kwartalnik Historyczny” 1972, nr 2.
- Longchamps de Bérier F., *Dwie konstytucje Antonina Piusa zakazujące srożenia się nad niewolnikami*, [w:] *Crimina et mores. Prawo karne w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001.
- Madejski P., *Księdza Józefa Rokosznego przekład traktatu Pseudo-Plutarcha Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς*, „Res Historica” 2014, vol. 8.
- Menner J., *Saturninus Servus Publicus. Ein wenig beachtetes Reskript der divi fratres*, [w:] *Collatio iuris Romani. Fitudes dediees ä Hans Ankum ä l’occasion de 65e anniversaire*, hrsg. v. R. Feenstra, Amsterdam 1995.
- Mommsen Th., *Römisches Staatsrecht*, Bd. 1, Tübingen 1963.
- Nicoletti A., „*Servi publici*” e „*vicarii*” in *CI 7.9.1*, [w:] *Sodalitas: scritti in onore di Antonio Guarino*, ed. V. Giuffrè, vol. 3, Naples 1984.
- Norena C.F., Papazarkadas N., *From Document to History: Epigraphic Insights into the Greco-Roman World*, Leiden–Boston 2019.
- Pawłowska A., *Sposoby wykonania kary śmierci w relacjach Tacyta i Swetoniusza*, „Studia Prawnoustrojowe” 2007, nr 7.
- Polay E., *Il matrimonio degli schiavi nella Roma repubblicana*, Torino 1970.
- Rainer J.M., *Corpus der Römischen Rechtsquellen zur Antiken Sklaverei, Teil I: Die Begründung des Sklavenstatus nach ius gentium und ius civile*, Stuttgart 1999.
- Robleda O., *Il diritto degli schavi nell’antica Roma*, Roma 1976.
- Rouland N., *A propos des servi publici populi Romani*, „Chiron” 1977, vol. 7.
- Scheidel W., *Slavery in the Roman economy*, www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/scheidel/091003.pdf [dostęp: 11.09.2019].
- Scheidel W., *The Slave Population of Roman Italy. Speculation and Constraints*, “Topoi Orinet-Occident” 1999, vol. 9(1), DOI: <https://doi.org/10.3406/topoi.1999.1808>.
- Serrao F., *Impresa e responsabilità a Roma nell’eta commerciale*, Pisa 1989.
- Sitek B., *Lex Coloniae Genetivae Iuliae seu Ursonensis i lex Irnitana. Ustawy municypalne antycznego Rzymu. Tekst, tłumaczenie i komentarz*, Poznań 2008.
- Sitek B., *Mediacja szansą na ocalenie małżeństwa? Studium prawa rzymskiego, kanonicznego i cywilnego*, “Journal of Modern Science” 2017, vol. 32(1).
- Sitek B., *Stosowanie kary chłosty jak środka dydaktycznego w antycznym Rzymie. Współczesne refleksje*, [w:] *Przemoc w świetle starożytnym. Źródła – struktura – interpretacja*, red. D. Słapek, I. Łuć, Lublin 2017.
- Tafaro S., *Ius hominum causa constitutum. Un derecho a medida del hombre*, Madrid 2014.
- Ulpiani liber singularis regularum*, przeł. i objaśnienia A. Dębiński, K. Burczak, Lublin 2016.
- Wagner A., *Die soziale Entwicklung des Sklavenrechts in der römischen Kaiserzeit. Insbesondere auf Grund des Codex Iustinianes*, Marburg 1968.
- Weaver P.R.C., *Familia Caesaris: A Social Study of the Emperor’s Freedmen and Slaves*, Cambridge 1972.
- Weaver P.R.C., *Imperial slaves and Freedmen in the Brick Industry*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 1998, Bd. 122.
- Weaver P.R.C., *The Status Nomenclature of the Imperial Slaves*, “The Classical Quarterly” 1964, vol. 14(1), DOI: <https://doi.org/10.1017/S0009838800008612>.
- Weiss A., *Limocincti in Irni. Zur Ergänzung dess Duumvir paragraphen 18 der Lex Irnitana*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 2001, Bd. 135.
- Weiss A., *Sklave der Stadt. Untersuchungen zur öffentlichen Sklaverei in den Städten des Römischen Reiches*, Stuttgart 2004.